

ІМПРЕСІОНІЗМ ПРОЗИ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Випуск 21.
УДК 821. 161. 2 „21”

Лях Т. Імпресіонізм прози Марка Черемшини; 12 стор.; кількість бібліографічних джерел – 11; мова – українська.

Анотація. У статті розглядається поетика імпресіонізму в прозі Марка Черемшини. У творах письменника досліджуються специфічні риси імпресіонізму: суб'єктивізація оповіді, психологія переживання, настроєвість, хроно-топ, імпресіоністичний пейзаж.

Ключові слова: імпресіонізм, поезія в прозі, новела, суб'єктивізація оповіді, настроєвість, образ, хроно-топ.

Summary. The article is focused on the poetics of the impressionism in the Cheremshyna's prose. Specific features of impressionism in the writer's works are also being researched: subjectivization of narration, psychology of expressing, moodiness, chronotop, impressionistic landscape.

Key words: impressionism, poem in prose, short story, subjectivization of narration, moodiness, image, chronotop.

Свого часу І.Франко помітив, що "найновіша європейська література" "сприкривши собі широкі малюнки зверхнього оточення, головну увагу творчості поклала на психологію, головною метою штуки зробила розбудження в душі читача певною настрою" [9, 525]. Цю ознаку нової літератури найкраще втілювало мистецтво імпресіонізму. Адже, "імпресіоністи не прагнули до зображення, відтворення предметів, реалій навколишнього світу. Вони перш за все намагалися викликати у глядача або читача ті ж самі враження, відчуття, що виникли у них при спостереженні з певної точки зору" [1, 26], а сам імпресіонізм – "це й було нове розуміння мистецтва як особливої, настроюючої сили" [6, 155].

М.Зеров писав, що "тодішній галицькій прозі були властиві психологізм і імпресіоністична техніка" [5, 418]. Одним з найбільш оригінальних представників імпресіонізму в західноукраїнській прозі кінця XIX – початку XX століть був Марко Черемшина.

На думку А.Музички, імпресіоністичний стиль вирізняє Черемшину з-поміж інших членів "покутської трійці": "Коли ще Черемшина навіть дуже наблизився 1897 – 98 до імпресіоністів метафізиків і почав давати свої сльози, квітки серця, симфонію "плач цвітів", ба й пізніше дещо черпав від них, то нічого подібного не бачимо ні в Мартовича, ні в Стефаніка" [7, 53]. Дослідник вказує на риси імпресіоністичної техніки, якої немає у В.Стефаніка і є у Черемшини: наявність "тектоніки, що пішла від музики, що часто стрічається в поезії та в імпресіоністичних новелістів, а саме, що твір починається від опису природи, а властиво вражіння чи почування її, потім змальовані внутрішні почування якоїсь людини й кінець ізнову займають почування природи" [7, 61]. На думку А.Музички, "дуже наближається до імпресіоністів, до мистецтва як настрою" Марко Черемшина і у пізніших своїх творах [7, 196]; у новелах "Св. Николай у гарті", "Хіба даруймо воду", "Грушка" [7, 196]. Отже, дослідник помітив риси імпресіонізму на всіх етапах творчості Марка Черемшини.

Як імпресіоністична трактується творчість Марка Черемшини у літературознавстві української діаспори. Так, укладачі канадської енциклопедії

"Ukraine (a Concise Encyclopedia)" (1963) пишуть, що новелісти "нової генерації" розпочинають новий напрям у мистецтві, насамперед імпресіонізм, з його інтересом до вражень і переживань, особистого сприйняття подій тощо, а Марко Черемшина розглядається тут як письменник-імпресіоніст" [6, 149].

У часи радянського літературознавства творчість Черемшини розглядалася як виключно реалістична. Тому на сучасному етапі літературних досліджень, коли спостерігається поглиблений інтерес науковців до теоретичних та стильових аспектів модернізму та імпресіонізму як одного із його напрямів, детального розгляду потребує питання про імпресіонізм Черемшини як одного з найбільш самобутніх представників імпресіоністичної стильової течії в західноукраїнській прозі кінця XIX – початку XX ст. Поетика імпресіонізму та вияв його світоглядних засад у творчості Марка Черемшини становить предмет нашого дослідження.

Імпресіоністичний стиль Марка Черемшини почав свій розвиток із поезій у прозі, збірка яких вперше побачила світ у 1898 р. під назвою "Листки". Імпресіоністичну манеру циклу "Листки" свого часу помітив А.Музичка, давши їм назву "ніжні імпресії" [7, 171]. У поезіях у прозі Черемшина акцентує увагу здебільшого на авторських суб'єктивних рефлексіях, переживанні. Категорія переживання, на думку Ю.Кузнецова, стає проявом імпресіоністичної тенденції в літературі: "оскільки категорія "враження" відповідна для аналізу імпресіоністичного живопису, остільки категорія "переживання" відповідна для аналізу імпресіоністичної літератури" [6, 65].

Пізніше техніку імпресіоністичного письма, вироблену письменницьким досвідом роботи над поезіями в прозі, Марко Черемшина застосуватиме в подальшій своїй творчості, адже саме вони, за словами Ю.Кузнецова, "для багатьох новелістів "молодої генерації" стали своєрідною школою становлення нової форми художнього письма, зокрема імпресіоністично-психологічної новели" [6, 101]. Чимало художніх засобів зі своїх ліричних мініатюр Черемшина переніс у новелістику. Ця тенденція в основному проявляється в суб'єктивізації оповіді ("Зведениця", "Дід"), кон-

центрації уваги не на подієвому сюжеті, а на настрої новели ("Чічка", "Бо як дим підіймається", "Туга"), увазі до психології персонажів, у деталях та пейзажах, які допомагають її розкрити, широке використання народнопоетичних засобів та увага до світу інтимних почуттів тощо.

Наслідком посилення настроєвості стає послаблення сюжетного стрижня твору, що є типовою рисою імпресіоністичного твору. За словами Л.Андрєєва, "традиційний сюжет протипоказаний імпресіоністичному роману, в ньому проявляється та "сконструйованість", "заданість", яка стримує вільний потік емоцій і організує його навколо "історії" [2, 54].

Ця особливість властива і для новел Марка Черемшини. Так, Р.Чопик зазначає, що сюжети першої збірки новел Марка Черемшини "Карби" – майже усі – позичені, а вже потім, в процесі, відкориговані карбованою печаттю: "Раз мати родила" – інваріант "Украденого щастя"..., "Злодія зловили" – сюжет, що витав у повітрі, провокуючи не одного сучасника Черемшини (Франко, Стефаник – актуально, чому і як злидар краде). "Грушці", "Основинам" допомагає канва обрядових дій, а "Карбам" – автобіографічні (готові) колізії. Ще два твори проросли з анекдотів (не виключено, підчутих). Інші – або взагалі, або майже безсюжетні" [11, 46].

Поглибити конфлікт та посилити настроєвість новел Марка Черемшини допомагає категорія переживання, яка у ряді новел Черемшини визначає фабулу твору. Так, у новелах "Дід", "Злодія зловили", "Зведениця", "Чічка", "Туга", а також у більшості новел воєнного циклу "Село за війни" переживання стає своєрідним сюжетним стрижнем. Тобто, за словами Є.Євніної, "вже не пригоди героя і не стільки події його життя, скільки відчуття, настрої, швидка зміна почувань і душевних станів знаходяться в центрі уваги автора" [4, 262].

У новелах Черемшини переживання героя поглиблюють звукові чи зорові образи, що відповідає одній з прикмет імпресіонізму: "коли відтворення переживань митець досягає переважно через чуттєві враження (зорові, звукові, нюхові і т. д.), твір набуває імпресіоністичної забарвленості" [6, 117]. Цей імпресіоністичний прийом зустрічаємо в ряді новел Черемшини. Скажімо, в "Зведениці" кування зозулі супроводжує плин думок нещасної дівчини, а в новелі "Бо як дим підіймається" живописні картини світлого майбутнього постають в уяві хлопців перед від'їздом у місто.

Імпресіоністичний принцип, так званий "актуальний хронотоп" (Ю.Кузнецов), покладено в основу просторово-часової організації новел Марка Черемшини. За словами Ю.Кузнецова, єдність простору в імпресіоністичному творі "служить формою передачі цілісності внутрішньої сфери людини" [6, 207]. Час і місце дії в новелах Черемшини здебільшого локалізовані, стиснені. Дії відбуваються в тісному просторі селянської хати ("Святий Николай у гарті", "Грушка"), на царинці або толічці ("Більмо", "Основини", "Зведениця", "Зарікайся

мід-горівку пити!"), щоправда, в новелах повоєнного періоду межі простору розширюються і дія вже відбувається в селі або на певній місцевості (на горі, в лісі). Час у більшості новел теж досить обмежений і дія здебільшого відбувається від однієї доби ("Раз мати родила", "Дід") до кількох годин ("Святий Николай у гарті", "Бабин хід"). Причому трагічна для героя подія часто відбувається вночі ("Раз мати родила", "Дід"), а дія новел з оптимістичним звучанням – вдень, при яскравих сонячних променях ("Бо як дим підіймається", "Зарікайся мід-горівку пити!").

Часто в новелах Черемшини зустрічається так звана "зміна художнього простору", що "нерідко відбиває внутрішню душевну кризу героя" [6, 207 – 208]. Скажімо, в новелі "Раз мати родила" головна дія – внутрішня боротьба в душі героя – відбувається вночі, а коли він зважується на рішучий крок і піднімає руку на жандарма, настає сонячний ранок: "*Ранісько став продувати гірський вітер і розігнав хмари в безвісті. Рум'яне сонічко вихопилося на вершок гори та й скочило у Черемошеві плеса*" [10, 39].

Важливою художньою категорією для розуміння імпресіонізму Марка Черемшини є колір. За словами В.Агєєвої, "у кожного з українських письменників, чия творчість тією чи іншою мірою зазнала впливу імпресіоністських тенденцій, семантика кольору, так званий "кольоровий психологізм" відіграє величезну роль" [1, 126].

Семантика кольору в новелах Марка Черемшини часто орієнтована на народнопісенний досвід, однак вона не позбавлена авторської індивідуальності. Одним із найбільш вживаних кольорів у Черемшини є білий, сивий, що символізує чистоту, світло, добро: "*А Петрик такий біленький, такий вичесаний, гей голубець*" [10, 25], "*гладили, як біле курятко*", "*захмарене дідове лице ясніло під сивим, гей вишневий цвіт, волоссям*" [10, 26]. За словами І.Денисюка, порівняння сивого волосся з вишневим цвітом "набуває символічного звучання, натякаючи на швидкоплинність часу. Адже у народній творчості вишневий і черешневий цвіт – символ короткочасності людського життя" [3, 192].

Письменник змальовує кольорові ефекти, з притаманною імпресіоністам технікою, зосереджуючись на фіксації зорових і слухових вражень: "*Панотець бере попід руку молодого вїта, і оба ходять собі під парасолькою та й вихваляють челядь за її роботу, за розпалене личко черлене, за різьблені груди, що, гей мохнаті гусятка, проколюються крізь тоненькі білі сорочки, та за тоненький голос, що стелиться на запашине сіно разом із сонячним промінням і легоньким леготом підіймаєся над толокою та й лине понад лісами ід тим білим голубам, що забирають на крила дівочі та молодичині співанки і несуть їх у голубе небо*" [10, 223].

У новелістиці Черемшини поширений типовий для імпресіоністичної прози тип пейзажу, який Ю.Кузнецов називає "виражальним" – "це така картина природи, яка передає не так місце події, як

настрій, переживання героя" [6, 85]. Скажімо, в новелі "Бабин хід" пейзаж виконує важливу ідейно-естетичну функцію. Він підкреслює страждання самотньої людини: *"Потоки біжать нестримно стрімголов додолу, вижолоблюють гірські кремєністі груди та й підстругують дорогу, що на худих гірських ребрах звисає враз з бабою, отік парубоцький пояс на старечім череві"* [10, 62].

Сповнені драматизму переживання героїні розкриваються на тлі пейзажу в новелі "Зведениця":

"Лісом іде. Трава горить, куди ступає. Дубина валиться, земля її стрясє. Сонце паде.

А на гіллі зазуля кує...

Вітер шумить, сором до села наносить, зведениці дорогу стелить. Хмари скликає..."

[10, 62 – 63].

Отже, пейзаж ліризує розповідь, надає їй більшого драматичного звучання, створює потрібний емоційний лад, окреслює почуття і настрої героя.

Пейзаж відіграє важливу роль у розкритті психології людей під час воєнних лихоліть. Майже в кожній новелі збірки Черемшини "Село за війни" пейзаж підкреслює трагедію, в якій перебуває Гуцульщина: *"Хмари на небі біленькі, наче на смерть убралися, не розлітаються, бо неприєміль сказав їм на однім місці стояти. Сонечко ладан смажить, аби нарід ховати, аби трунів не чути"* ("Поменник") [10, 99]; *"Сонце утікає у ліси та бори, а Гуцулю саміську лишає"* ("Бодай їм путь пропала!") [10, 114]; *"Запалося над східними горами небо, бо сонічне личко май-май почервоніло, коли на зеленій кленіні душеніх газдів уздріло"* ("Бодай їм путь пропала!") [10, 127].

У новелах пізнішого періоду творчості Черемшини пейзаж сповнений оптимістичного звучання і відбиває перебіг внутрішніх почувань персонажа. Скажімо, в новелі "Зарікайся мід-горівку пити!" автор проводить паралель між піднесеним душевним настроєм закоханих Калини та Йвана і загальним станом природи, яка оживає навесні:

"А зазуля кує, ні – аж гай розвивається.

А річка срібним поясом тот гай то вперізує, то розперізує.

А Калинина маржина гейби до півусміху роти відтворила і надслухує, то зазирає та й помалу-помалу ступ-ступ з полонинки на Йванову конюшинку.

А Господь понад гори походжає і сонечком дихає на весь світ, на гори й долини та й на полонини.

Та й на Калинину любість золотом мече" [10, 217 – 218].

У цьому творі імпресіоністичне взаємопроникнення зовнішнього і внутрішнього світів проступає в Черемшини у своєрідному пантеїстичному варіанті. Світ зовнішній – пряме відображення світу внутрішнього, "весна" душі творить весняний пейзаж, а взаємозв'язок зорових, звукових образів природи створює настрої, який передається не лише героям твору, але й читачеві. Водночас відчутна імпресіоністична концентрація

суб'єктивного начала, філософії автора: кризь весняний пейзаж виглядає вища сила – сам Господь.

Імпресіоністичну манеру використовує Черемшина при творенні портрету персонажів. "Портрет в імпресіоністичному творі майже зовсім неінформативний, він складається з кольорів або колористичних деталей, до нього вводяться подробиці, які викликали певні почуття, емоції в того, хто сприймає героя" [6, 46]. Саме такі портрети в новелі Марка Черемшини "Поменник": *"Находять старі бадіки, що подалеки попа з села очима виряджали. Насамперед налициями, а відтак сохонькими ногами ступають, гейби землі не вірили. Спір кашлем вигонять, ребер у собі не чують. Отік оберемочки хворосту ременями попідперізувані. Скривленими тварями 'д землі хилються, у прикрих місцях вориння держуться, білу гирю вітрові відоймають. Тіні їх перебігають. Такі довгі, гей дуби, такі лабаті. На траві лягають, на плити сідають, лігма п'ють у потоці воду, бо чують, що з сил спадають, що недалекі їм гони"* [10, 102]. Або портрет дівчини з новели "Писанки": *"...а там, на мурі тремтять маленькі оченята, як два метелики синьокрилі.*

А личко, як біла платинка, на мурі від вітру хитається, а дрібні пальчики кошелик тримають і червоніють" [10, 167].

У обох випадках інформація про зовнішність героїв дуже стисла, натомість маємо враження від них, зорове сприйняття. Прикметним є те, що герої змальовані в динаміці (*"тіні перебігають"*, *"личко хитається"*), що є характерною ознакою імпресіонізму, де "правдивість сприйняття предметного середовища – в першу чергу реакція динамічна. Наше око миттєво фіксує головне в побаченому, і так само миттєво виникає внутрішнє ставлення до того, що ми побачили. Сама швидкість такої фіксації ...психологічно породжує відчуття зробленого руху" [8, 61].

Черемшина використовує техніку імпресіоністичного живопису, одночасно використовуючи звукові образи. Так, у новелі "Марічку головка болить" автор фіксує сприймання героєм звукових та зорових образів. Звукові образи *"...дзвенють на струнах смичками"*; *"Днинка горить, мушка брєнить, пташка щебече"* [10, 221] передають просторові враження об'ємності повітря, так званої "плєнерності".

Сповнений динамізму та сонячного світла, що було улюбленим прийомом імпресіоністів, малюнок працюючих на толоці жінок:

"Тота челядь на косовиці така гожа, гей маків цвіт у городі.

Тоті сорочечки білі, гей сліди сонця на сні.

Тоті бедра різьблені здіймаються, гей лебєдині крила.

Тоті срібні ніжки погинаються, гей під росєю лелі" [10, 221].

Цей малюнок нагадує техніку французького художника-імпресіоніста Е.Дега, який на своїх полотнах "створює ясні, майже скульптурні групи, ритмічне зіставлення яких і покликане передати все" [8, 61-62]. Саме такою "ясною", сповненою

сонячного світла та динаміки, малює групу жінок на толоці Черемшина. Відтворення письменником цієї картини можна назвати "мистецтвом не ліній, а тих "мас", які затримуються на сітківці ока" [2, 69]. Картина на толоці є водночас ідилічною, сповненою оптимізму, що також є ознакою імпресіоністичного живопису, який, за словами Л. Андрєєва, "збуджує відчуття оптимістичного сприйняття, на основі якого створюється образ світлого і прекрасного світу" [2, 60].

Імпресіонізм у творчості Марка Черемшини проявляється з різною інтенсивністю. У письменника є твори, які відзначаються окремими рисами імпресіоністичної поетики (портрет, пейзаж), але є й такі, які можна назвати цілком імпресіоністичними творами ("Чічка", "Коляда", "На боже", "Йордан").

Зразком лірико-імпресіоністичного письма можна назвати новелу "Бо як дим підіймається" (1925). Імпресіоністичним твір є перш за все за жанром, назву якого автор означив як згадку. Ця жанрова дефініція, а також посвята "Присвячую пам'яті деді" [10, 180] вказують на автобіографічну основу новели, що також визначає її суб'єктивну основу, властиву для імпресіоністичного стилю. Твір майже не має подієвого сюжету, автор відтворює ключову для долі героя подію – його від'їзд із рідного дому на навчання і пов'язані з ним його переживання та враження. Наратив новели гетеродієгетичний, з внутрішньою фокалізацією, якої оповідач досягає безпосереднім поглядом на світ через психологію персонажа. У новелі переломлюються кілька точок зору: рішення батьків везти хлопців на навчання, їхня певність, що "доля їх пальчиком закличе" [10, 181], туга матері за сином, і врешті смуток хлопчика, який "банував за селом" [10, 181]. Ущільнений час новели охоплює проміжок від досвіта до світанку. Саме тоді відбувається ряд мікроподій: збори Іванка в дорогу, його прощання з матір'ю, від'їзд, зустріч із такими ж хлопцями, що зібралися на навчання, та їхніми "дядями", розпалення вогню для передбачення майбутньої долі. Кожний з цих епізодів насичений художніми деталями, враженнями, які ліризують оповідь. Скажімо, автор до найменших подробиць відтворює збори Іванка в дорогу, картини його веселого дитинства, роздуми про своїх брата та сестру, які викликають тугу. Настрій туги проходить, коли Іванчик зустрічається зі своїми однолітками і разом з ними мріє про майбутню долю: "Хлопці подалися набік у ліс і обнюхувалися очима. ...Хлопці повеселіли" [10, 184].

Кульмінаційним моментом для хлопців стає старовинний обряд, за яким визначається майбутня доля: "Нарубайте смеречини та й накладіть ватру. Як дим буде стелитися до землі, то відко ділу, що земляця – то доля ваша: а як дим підіймається вгору – то писано вам панство!" [10, 185].

Настроєм радості сповнюють серця дедів та їхніх синів, коли "біленька хмарка диму, як колач, полетіла вгору":

"Межи землею та сонцем розколядувалася нова радість.

Бо як дим вгору підіймається, то отим хлоп'ячим голубим і зеленим оченятам в овечих корушинках писаний легкий хліб...

Такий легкий і білий, як пухкий колач..."

[10, 185].

Отже, два настрої поєднуються в творі: настрій туги Іванка за рідним домом та світла радість від щасливого знамення гарної долі.

Настроєве тло новели доповнюють картини природи, які автор малює характерними імпресіоністичними мазками. Обриси природи і людей розпливчасті, імпресіоністичні півтони проймають усю новелу. Картина всуціль зіткана з вражень колористичних і звукових. Так, хлопців "проводжає" в дорогу "червоне небо", "красна динка", "попові гори", що "червоними кремінними вершиками молилися над селом", а настрої туги переривається гоміном від пострілу лісника Михайла:

"Покотився лісом гомін і поніс хлоп'ячу тугу у дебри і скали" [10, 184].

Новелі "Бо як дим підіймається" властивий кольоровий імпресіонізм. Типовою рисою імпресіонізму є глибокий показ найтонших душевних порухів на фоні змінності кольорів. З цією метою Черемшина найчастіше застосовує червону барву: "Іванчик дивився на червоне небо і палав коло деді, гей той ранок коло сонця" [10, 181]. Білий колір у новелі набуває символічного значення щасливої долі.

Зображальна площина новели є не лише інформативною щодо навколишнього світу персонажа. Новела наповнена деталями, що відображають перебіг почувань Іванка. За кожним звуковим, зоровим враженням криється його певна емоція або переживання. Всі ці стильові особливості характеризують твір як зразок імпресіоністичного письма Марка Черемшини.

Отже, письменницька манера Черемшини відзначається імпресіоністичним стилем, який у більшій чи меншій мірі охопив усю творчість письменника, починаючи з поезій у прозі і кінчаючи пізнішими новелами. Риси імпресіоністичної поетики зустрічаємо майже в кожному творі. Герої Черемшини поринають в сферу емоційно-чуттєвого світу і живуть своїми враженнями. Поетика імпресіонізму в прозі Черемшини виявляється у таких ознаках як суб'єктивізація оповіді, концентрація уваги автора не на подієвому сюжеті, а на настрої новели, відтворення переживань через чуттєві враження, ущільнення просторово-часових координат твору тощо. Дослідження рис імпресіоністичного стилю у творчості Марка Черемшини поглибить уявлення про стильові параметри західноукраїнської прози кінця XIX – початку XX століть, а також сприятиме розширенню теоретичних та стильових аспектів модернізму та імпресіонізму як одного із його напрямів.

Література

1. Агеєва В. П. Українська імпресіоністична проза / В. П. Агеєва. – К., 1994. – 160 с.
2. Андреев Л. Г. Импрессионизм / Л. Г. Андреев. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 250 с.
3. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. / Іван Денисюк. – Львів: Науково-видавниче товариство "Академічний експрес", 1999. – 280 с.
4. Евнина Е. Проблема литературного импрессионизма и различные тенденции его развития во французской прозе конца XIX и начала XX века / Е.Евнина // Импрессионисты, их современники, их соратники: Живопись. Графика. Литература. Музыка [под. ред.: А. Д. Чегодаева и др.]. – М.: "Искусство", 1975. – С. 254 – 286.
5. Зеров М. Марко Черемшина й галицька проза // Зеров М. К. Твори : В 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці упор. Г. П. Кочура, Д. В. Павличка. – 1990. – С. 401 – 435.
6. Кузнецов Ю. Б. Импрессионизм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст.: Проблеми естетики і поезики / Юрій Кузнецов. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 304 с.
7. Музичка А. Марко Черемшина (Іван Семанюк) / А.Музичка. – Одеса: Державне видавництво України, 1928. – 280 с.
8. Сапего И. Импрессионист Эдгар Дега / И.Сапего // Искусство. – 1968. – № 4. – С. 61 – 68.
9. Франко І. З остатніх десятиліть XIX в. / Іван Франко // Франко І. Збір. тв.: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41 / ред. кол. : І. І. Басс та ін., ред. тому Д. В. Затонський, упор. та комен. В. І. Шевчука. – 1984. – С. 471 – 529.
10. Черемшина Марко. Новели; Посвяти Василеві Стефанику; Ранні твори; Переклади; Літературно-критичні виступи; Спогади; Автобіографія; Листи / Марко Черемшина [вступ. стаття, упоряд. й приміт. О. В. Мишанича; ред. тому В. М. Русанівський]. – К.: Наукова думка, 1987. – 448 с.
11. Чопик Р. Карби і кафлі Марка Черемшини / Ростислав Чопик // Чопик Р. Переступний вік: українське письменство на зламі XIX – XX ст. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 32 – 55.

Лях Тетяна Олегівна – старший лаборант кафедри української літератури УжНУ.